

Nagelaten?

Het stedelijk erfgoed 1850-1940 en de historische geografie

BOUKE VAN GORP

Historische geografie en erfgoed zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Erfgoed kan zowel onderzoeksobject als bron zijn voor historisch-geografisch onderzoek. In dit artikel staat het stedelijk erfgoed uit de periode 1850-1940 centraal. Het artikel hoopt een antwoord te geven op twee belangrijke vragen: wat is er aan stedelijk erfgoed uit de periode 1850-1940 dat voor de historische geografie interessant is en wat hebben het stedelijk erfgoed 1850-1940 en de historische geografie elkaar te bieden? Het artikel begint met een inleiding op het begrip erfgoed.

ERFGOED Erfgoed is een veelvuldig gebruikt begrip, dat helaas vaak ongedefinieerd gelaten wordt. Het begrip erfgoed verwijst naar iets dat geërfd wordt, naar een erfenis, een nalatenschap. In de woorden van Ashworth (1991): 'Heritage literally assumes a legatee and an inheritance'. Maar *wie* erft er nou *wat van wie?* In navolging van Ashworth wil ik voorlopig het *wat* (dus het geërfde) omschrijven als 'both what is being preserved or conserved'. Het gaat dus om objecten die bewust worden behouden, beschermd. Zo blijven deze objecten bewaard voor volgende generaties. In de huidige samenleving wordt met dit oogmerk zowel natuur als cultuur beschermd. In dit artikel beperk ik mij tot de behouden cultuur, het zogeheten cultureel erfgoed.

Cultureel erfgoed is een verzamelbegrip. Het omvat alle cultuuruitingen die doelbewust behouden en beschermd worden en daardoor behouden blijven voor volgende generaties. Erfgoed Actueel¹ en SLO(1999) omschrijven cultureel erfgoed als 'alle materiële overblijfselen van onze beschavingsgeschiedenis waaraan wij waarde hechten'. Het Nederlandse cultureel erfgoed bestaat onder meer uit gebouwen zoals kerken en molens, gebruiksvoorwerpen van stadszegels en porselein tot landbouwwerktuigen en klederdracht, kunstobjecten als 'oude meesters' maar ook moderne beelden en muziek van Geuzenliederen tot Doe Maar. Cultureel erfgoed is zowel zeer oud als jong, zowel groots en bijzonder als gewoon en alledaags. Het Sociaal Cultureel Planbureau (De Haan, 1997) onderscheidt binnen het cultureel erfgoed

ten minste vier categorieën objecten: 'Tezamen worden collecties in musea, bezienswaardige gebouwen, documenten in archieven en het bodemarchief aangeduid als het cultureel erfgoed. In ander verband worden tevens minder tastbare zaken als oude muziek, klassiek toneel, taal en tradities tot dat erfgoed gerekend'. Opvallend voor degenen met een geografische achtergrond is wellicht het ontbreken van de categorie landschap binnen deze definitie. Anderen (Erfgoed Actueel en SLO, 1999 of Haartsen, 1998) betrekken het landschap echter wel bij het cultureel erfgoed en dat is niet zo verwonderlijk, want het landschap (zowel het rurale als het stedelijke) kan -of moet- gezien worden als een cultuuruiting. Bovendien wordt er tegenwoordig ook aandacht aan het behoud en de bescherming van landschappen besteed.

Wie bewaart dat erfgoed, zoals hierboven omschreven, nu *voor wie?* Erfgoed is er voor een samenleving als geheel. De jongere generaties erven het cultureel erfgoed van de oudere generaties. Wat erfgoed is, wordt daarmee in belangrijke mate door de oudere generatie(s) bepaald voor hun erfgenamen, de volgende generatie(s).

In de huidige samenleving is het beheer en behoud van het cultureel erfgoed in hoge mate geïnstitutionaliseerd. Het is de overheid die bepaalt wat bewaard moet of kan worden, dus wat wel en wat niet tot het Nederlandse cultureel erfgoed behoort. Ook deskundigen kunnen een bijdrage leveren aan het identificeren van cultureel erfgoed. Het culturele erfgoed wordt, zo bekeken, aan een samenleving opgelegd door een culturele of politieke elite (Lowenthal, 1998). In samenlevingen die bestaan uit ver-

schillende culturele groepen kan op deze manier de dominante groep zijn erfgoed opleggen aan andere groepen. Ook in Westerse landen is dit proces aanwijsbaar. Zo profileert Nederland zich graag als een multiculturele samenleving: ons nationale erfgoed is echter weinig multicultureel te noemen. Afgezien van exotische gebruiksvoorwerpen in collecties van bijvoorbeeld volkenkundige musea, is het Nederlandse erfgoed vooral Westers en inheems. Niet alleen culturele verschillen, maar ook regionale verschillen kunnen een rol spelen binnen het erfgoed. Zo wordt het open polderlandschap met sloten, grasland, koeien, molens en dergelijke gezien als Nederlands cultureel erfgoed, maar voor bewoners van de hogere delen van Nederland behoort dit landschap eerder tot het Hollandse, dan tot hun 'eigen' cultureel erfgoed (Renes, 1999).

Erkenning van (typen) objecten als erfgoed kan echter ook van onderop geschieden. Door lokale of individuele acties van betrokkenen ontstaat bij een breder publiek bekendheid met en waardering voor een bepaald (type) object, wat uiteindelijk zijn weerslag krijgt in officiële erkenning ervan.

Het cultureel erfgoed is geen statische verzameling: het kan groeien of krimpen. De groei of inkrimping van het erfgoed is ten eerste het gevolg van het voortgaan van de tijd. Dit leidt ertoe dat bepaalde objecten buiten gebruik raken, waardoor nagedacht zal moeten worden over hun toekomst: zijn ze het waard om behouden te worden of niet? Door inventarisaties en selecties groeit of krimpt het (erkende) erfgoed. De tand des tijds tast echter ook het erfgoed aan. Bij onvoldoende beheer of bescherming zal er daarom erfgoed verdwijnen. Ten tweede hangt de groei of krimp samen met veranderende denkbeelden over erfgoed en het behoud van erfgoed. Het niet zo lang geleden uitgevoerde MIP/MSP, de nationale inventarisatie en selectie van de jonge bouwkunst (zie Prins, 1991), door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg betekende zowel een erkenning

voor deze bouwkunst uit de periode 1850-1940, als een stap over de 1850-grens. Hoewel de wet stelt dat monumenten 50 jaar of ouder moeten zijn, was voorheen het overgrote deel van de rijksmonumenten 150 jaar of ouder. Een ander voorbeeld van veranderende denkbeelden, maar dan van een geheel andere orde, is een culturele of politieke revolutie, waarbij er resoluut gebroken wordt met het verleden en met objecten die herinneren aan dit verleden. Dit zal vaak een inkrimping of vervanging van het erfgoed tot gevolg hebben. Maar ook kleinere politieke of economische veranderingen kunnen via bijvoorbeeld bezuinigingsmaatregelen of concurrentie om schaarse ruimte leiden tot een inkrimping van het cultureel erfgoed. Tenslotte zijn ook wetenschappelijke vindingen (zowel ontdekkingen als ontmaskeringen) van invloed op de omvang van het erfgoed.

Groei of inkrimping van het cultureel erfgoed vindt op twee niveaus plaats: op het niveau van individuele cultuuruitingen (bijvoorbeeld een laat 19e-eeuwse neogotische kerk in Tilburg of een eerder onbekende 18e-eeuwse plattegrond van Zutphen door deze respectievelijk aan te wijzen als monument of op te nemen in een collectie), en op het niveau van typen cultuuruitingen, bijvoorbeeld het gehele industriële erfgoed, bestaande uit onder andere fabrieksgebouwen, sluisen, bruggen, spoorwegen, dat nog niet zo lang als onderdeel van het cultureel erfgoed beschouwd wordt. De groei van erfgoed impliceert dat een samenleving ook onbewust objecten bewaart, die pas later erkend worden en tot de status van erfgoed verheven worden. Want wat niet bewaard is, waar niks meer van over is, kan niet meer tot het erfgoed gaan behoren.

Cultureel erfgoed is omschreven als die cultuuruitingen die doelbewust bewaard worden voor de volgende generatie(s). Of de volgende generatie dat weer wil bewaren, hangt af van de waardering die zij heeft voor het cultureel erfgoed. Om de erfenis te kunnen waarderen, moet de ervende generatie wel bekend zijn met

Het Nederlands Textielmuseum in Tilburg. Zowel de collectie van het museum als het pand (de voormalige textielfabriek van Mommers) behoren tot het stedelijk erfgoed 1850-1940.

het erfgoed. Het doorgeven van (informatie over) het culturele erfgoed maakt deel uit van de opvoeding, van het socialisatieproces (Lowenthal, 1998). Als bewuste handeling heet dit erfgoed-educatie en is verweven met het onderwijs in schoolvakken als geschiedenis, aardrijkskunde, muziek, culturele en kunstzinnige vorming, en Nederlands. Maar ook andere vormen zijn denkbaar: de cursus Industrieel Erfgoed van Teleac/Not (1996) of de gids van het Nederlands Openlucht Museum (1996). Erfgoed-educatie leert de ervende generaties *wat* (dus welke soorten objecten) de samenleving *waarom* (waarde, belang) bewaart. Dit kan echter niet garanderen dat iedere Nederlander het

gehele Nederlandse cultureel erfgoed als waardevol, als zijn of haar eigen erfenis, beziet. Dit is onvermijdelijk, omdat de waardering voor het erfgoed subjectief en gevoelsmatig is².

Kort samengevat: cultureel erfgoed is een verzameling van verschillende (typen) cultuuruitingen, die bewust worden behouden en beschermd. Cultureel erfgoed is echter geen vast omlijnd geheel of statische verzameling. Erfgoed heeft zelfs een persoons-, groeps-, tijds- en plaatsgebonden karakter. Hét culturele erfgoed bestaat daarmee strikt genomen niet.

STEDELIJK ERFGOED EN HISTORISCHE GEOGRAFIE

Wat doet de historische geografie met of voor het cultureel erfgoed? De historische geografie draagt bij aan het behoud en de bescherming van het erfgoed, met name door de vele landschappelijke studies en inventarisaties, die uit-

gevoerd worden in het kader van de ruimtelijke ordening (ruilverkaveling, landinrichting, Cultuur-Historische Effecten Rapportage). Het grootste deel van deze landschapsstudies richt zich op het landelijk gebied. De historische geografie lijkt slechts in beperkte mate aandacht te hebben voor de stedelijke landschappen. Nederland heet echter een stedenland te zijn (De Pater, 1989) en dus is de geringe aandacht van de historische geografie voor het stedelijk landschap verwonderlijk. Geheel onbewust van het bestaan van stedelijke landschappen is de historische geografie zich echter niet (Haartsen, 1998). De geringe aandacht ervoor zou het gevolg kunnen zijn van de vernauwing van de blik van de historische geografie tot de landelijke gebieden, en/of van een algemeen gebrek aan aandacht voor het stedelijk landschap als erfgoed. Hoe het ook zij, de historische geografie moet haar verantwoordelijkheid op dit gebied op zich nemen en het stedelijk landschap de aandacht geven die het verdient.

Het gesignaleerde gebrek aan aandacht van de historische geografie voor het stedelijk landschap is reden om deze relatie hier onder de loep te nemen. Wat hebben zij elkaar te bieden? Ik heb er voor gekozen om me te beperken tot het stedelijk erfgoed uit de periode 1850-1940 als voorbeeld van het gehele stedelijk erfgoed. Ten eerste omdat deze periode voor Nederland een interessante was: na lange tijd van stagnatie begonnen vanaf circa 1850 de steden weer te groeien en ontstonden nieuwe steden. Langzaam zette toen ook de industrialisatie in. Ten tweede, omdat uit de periode 1850-1940 nog veel, al dan niet bewust, bewaard gebleven is. Het potentieel erfgoed uit deze periode is dus groot. De erkenning van deze objecten als erfgoed is van recente datum, maar er is ook nog veel niet officieel erkend. Juist daarom is er op dit gebied nog veel te doen, ook voor de historische geografie. Deze periode leent zich te meer goed, omdat het (potentiële) erfgoed ervan grotendeels nog eenvoudig toegankelijk is³.

Onder stedelijk erfgoed 1850-1940 versta ik

alle cultuuruitingen uit deze periode, die bewust behouden c.q. bewaard zijn gebleven en die betrekking hebben op de steden en/of zich in de (gebouwde omgeving van de) steden bevinden⁴. Waar moeten we aan denken als het gaat over het stedelijk erfgoed 1850-1940? De historische geografie zal zich binnen het stedelijk erfgoed voornamelijk richten op de meer materiële overblijfselen uit het verleden. Het voor historisch-geografen interessante stedelijk erfgoed omvat stadsafbeeldingen, stadsplattegronden, foto's, ansichten, gebruiksvoorwerpen, fabriekscomplexen, bruggen, straatmeubilair, winkelen kantoorpanden, stations, hele woonwijken, adresboekjes, geboorteregisters, bouwtekeningen, krantenknipsels, filmmateriaal en niet te vergeten het stedelijk landschap. Dit stedelijk erfgoed en de historische geografie komen op twee manieren met elkaar in aanraking. Het stedelijk erfgoed kan dienen als bron van informatie bij een historisch-geografisch onderzoek. Historisch-geografen zijn bekend met het gebruik van erfgoed als bron. Historisch-geografische studies bogen vaak op een uitgebreide en brede bronnenstudie, die naast een literatuurstudie, vaak ook veldwerk en kaartvergelijking bevat (Beenakker, 1989). In deze bronnenstudies komen historisch-geografen dus in aanraking met stedelijk erfgoed in de vorm van oude plattegronden en het stedelijk landschap. Maar ook in archieven en in gebruiks- en kunstvoorwerpen ligt bruikbare informatie opgeslagen. Naast de specifieke informatie die iedere bron geeft, weerspiegelt deze vaak ook zijn eigen geschiedenis, de geschiedenis van zijn omgeving en van de mensen in die omgeving. Stedelijk erfgoed uit de periode 1850-1940 als bron geeft daarmee ook achtergrondinformatie over die periode, over 'nu' en over de tijd tussen 1850 en nu. Op zoek naar informatie kan dus het gehele stedelijk erfgoed uit de periode 1850-1940 van betekenis blijken voor historisch-geografisch onderzoek. Daarnaast is het stedelijk erfgoed een mogelijk onderzoeksobject voor een historisch-geografisch onderzoek, waarbij

binnen het stedelijk erfgoed vooral het stedelijk landschap van belang is. Op dit tweede raakvlak van historische geografie met stedelijk erfgoed 1850-1940 wil ik wat dieper ingaan.

HET STEDELIJK LANDSCHAP ALS ONDERZOEKS-OBJECT

Het stedelijk landschap⁵ is de tegenhanger van het cultuurlandschap in landelijke gebieden (ook wel agrarische landschap genoemd). Aangezien landschap iets is wat je beleeft, ervaart, maar boven alles iets is wat je ziet, kan het stedelijk landschap omschreven worden als het visuele geheel dat gevormd wordt door alle individuele panden, complexen, ensembles, straatmeubilair, infrastructuur, openbare ruimte en groenvoorzieningen samen én door de ruimtelijke samenhangen tussen al deze elementen en structuren. Voor de periode 1850-1940 moet daarbij gedacht worden aan middenstandswoningen, villa's, nutsgebouwen, fabriekscomplexen, fabriekswoonwijken, tuindorpen of -wijken, bruggen, kanalen, spoorlijnen, parken, stadswandelingen en nog veel meer.

Het onderzoek naar of van het stedelijk landschap door historisch-geografen kan de vorm aannemen van lokale studies, inventarisatie en selectie van waardevolle elementen en structuren in het stedelijke landschap en synthese van bestaande kennis ten behoeve van de informatievoorziening aan een breder publiek. De eerste vorm van historisch-geografisch onderzoek stelt het stedelijk landschap van een bepaalde stad centraal. Een dergelijke lokale studie kan draaien om bijvoorbeeld vragen als 'Hoe ontwikkelde deze stad zich in de periode tussen 1850 en 1900?', 'Wat was de invloed van de spoorlijnen op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad?' en 'Waar zijn in deze stad de arbeiderswoonwijken te vinden en waarom juist daar?'. Nummer 99/1 van dit tijdschrift bevat een mooi voorbeeld van een lokale studie, namelijk het artikel van Otten over tramlijnen en stedenbouwkundige ontwikkelingen tussen 1870 en 1914. Dit artikel focust

op de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad Breda, in samenhang met de aanleg van tramlijnen. Lokale studies komen vaak voort uit de persoonlijke interesse van de historisch-geograaf in zijn eigen omgeving of in een bepaalde stad. Bij het ontwikkelen van meer algemene kennis over het stedelijk landschap kunnen lokale studies als case studies gebruikt worden.

Een inventarisatie van het stedelijk landschap houdt in dat het landschap beschreven wordt en vervolgens op basis van bepaalde criteria wordt gewaardeerd. De waardering dient als uitgangspunt voor een eventuele selectie. Het stedelijk landschap 1850-1940 moet voor een groot deel nog worden geïnventariseerd en geselecteerd, slechts een beperkt deel ervan is daadwerkelijk erkend als erfgoed en de rest moet gezien worden als potentieel erfgoed. Sinds de jaren 1980 is er steeds meer aandacht voor verschillende elementen en structuren uit dit stedelijk landschap. Jonge monumenten en industrieel erfgoed kunnen op steeds meer waardering rekenen. Daarnaast is er meer aandacht voor het stedelijk landschap als geheel. Tegenwoordig worden niet alleen individuele panden beschermd, maar krijgen ook complexen, ensembles en ruimtelijke structuren de aandacht van monumentenzorgers (Pflug, 1999; Prins, 1991). Naast de ruimere mogelijkheden tot bescherming van stedelijk landschap uit 1850-1940 zijn er ook bedreigingen. Zijn het in de rurale gebieden vooral de ruilverkavelingen en de nieuwe natuur die het landschappelijk erfgoed belagen, in de steden wordt het landschap bovenal bedreigd door grote en kleinere herinrichtingsprojecten. Een voorbeeld van bedreigde structuren in het stedelijk landschap zijn de woonwijken uit de periode 1920-1940: de woningen zijn naar huidige begrippen vaak te klein, maar deze wijken zijn van groot cultureel belang (Pflug, 1999).

Er is dus noodzaak tot inventarisatie en selectie en er zijn mogelijkheden tot behoud en bescherming van stedelijk landschap. De histo-

Mijnwerkerskolonie de Hopel (gebouwd omstreeks 1910), een min of meer stedelijk landschap uit de periode 1850-1940. Dit complex van 46 woningen wordt beschermd middels de Monumentenwet.

rische geografie kan een waardevolle bijdrage leveren aan het behoud van het stedelijk landschap, door dit potentiële stedelijke erfgoed te inventariseren en selecteren. Waarom moet juist de historische geografie zich hiermee bezig houden? Wat is de bijzondere bijdrage die de historische geografie kan bieden? De historische geografie richt zich op ruimtelijke samenhangen, op het landschap als visueel geheel. Daarmee kan de historische geografie als geen ander die elementen en structuren in het stedelijk landschap aanwijzen die belangrijk zijn voor het karakter ervan. Daarbij kan de historische geografie bogen op ruime ervaring vanuit het onderzoek in landelijke gebieden. Door het

stedelijke landschap op dezelfde wijze te inventariseren en waarden als al geruime tijd met het landschap in rurale gebieden gedaan wordt, kan een gefundeerde selectie gemaakt worden: wat is kenmerkend, wat is waardevol, wat moet bewaard blijven en wat mag weg?

De vraag is dan wat historisch-geografische inventarisaties zullen opleveren. Wat is er vanuit historisch-geografisch oogpunt interessant in het stedelijk landschap? Typisch historisch-geografisch zal de aandacht zijn voor de nederzettingsstructuur, de verkavelingsstructuur en in samenhang daarmee de infrastructuur (Klok en Vervloet, 1983). Maar er zal binnen het stedelijk landschap ook aandacht zijn voor losse elementen. Hiermee is misschien de indruk gewekt dat er sprake is van specifiek historisch-geografisch erfgoed, dat duidelijk te onderscheiden zou zijn van bouwkundig, kunsthistorisch of archeologisch erfgoed. Een soortgelijke drie-

deling van monumenten in elementen en structuren van kunsthistorisch en industrieel-archeologisch belang, van archeologisch belang en van historisch-geografisch belang, heeft volgens Klok en Vervloet opgang gemaakt in de beleids- en belangstellingsfeer. Dergelijke indelingen hebben echter geringe betekenis, het landschap wordt namelijk gevormd door al deze elementen en structuren samen. Bij een inventarisatie van het landschap zal een historisch-geograaf letterlijk en figuurlijk niet om industrieel-archeologische of archeologische elementen en structuren heen kunnen.

Historisch-geografisch onderzoek kan echter ook primair gericht zijn op het verspreiden van kennis over het stedelijk erfgoed, samengebracht in studies en publicaties geschreven voor een breder publiek. Daarnaast kan deze informatie ook toegespitst worden op bijvoorbeeld de toeristische sector of het onderwijs. Onderzoek dient dus niet alleen de selectie en de bescherming van het stedelijk landschap, maar ook de erfgoed-educatie. Hiermee speelt de historische geografie in op de markt: er is namelijk vraag naar informatie over het verleden, naar informatie over erfgoed. Het verleden, en daarmee ook erfgoed, is een vrijetijdsbesteding geworden. Steeds meer mensen zijn geïnteresseerd in hun verleden en in het verleden van hun omgeving (Lowenthal, 1998 en 1985; Fowler 1992).

Via de informele en de niet-formele erfgoed-educatie⁶ bereikt veel historisch-geografische kennis al een groter publiek. Te denken valt daarbij aan toeristische stadswandelingen van de lokale VVV's, aan educatieve programma's op tv en radio, en aan de MIP/MSP-boeken van bijvoorbeeld Middelburg en Amersfoort die zijn uitgegeven voor een breder publiek dan met de oorspronkelijk rapporten het geval was. In het aardrijkskunde-onderwijs is het (stedelijk) landschappelijk erfgoed grotendeels afwezig. Ook hier liggen interessante mogelijkheden voor de historische geografie. De formele erfgoed-educatie⁷ wordt op dit moment door het

ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen gestimuleerd. Het is aan de historische geografie om de erfgoed-educatie in het aardrijkskunde-onderwijs te integreren. Vanuit historisch-geografisch perspectief kunnen aardrijkskundelessen gemaakt worden die informatie geven over of gebruik maken van het stedelijk erfgoed of erfgoed in het algemeen.

Daarmee kan de historische geografie weer een plaats veroveren binnen de aardrijkskunde, want op dit moment speelt zij geen rol van betekenis. Het programma (de eindtermen en kerndoelen) van het aardrijkskunde-onderwijs biedt daarvoor genoeg aanknopingspunten. De historische geografie heeft het aardrijkskunde-onderwijs meer te bieden dan alleen erfgoed-educatie (Van Gorp, 1998). In de praktijk zal de combinatie erfgoed – historische geografie – aardrijkskunde-onderwijs zich veelal concentreren op de eigen omgeving en dus aansluiten bij het omgevingsonderwijs.

EEN VOORBEELD: STEDELIJK LANDSCHAP 1850-1940, HISTORISCHE GEOGRAFIE EN HET AARDRIJKSKUNDE-ONDERWIJS

Van veel voormalige vestingsteden is de stadswandeling ondertussen grotendeels verdwenen. Maar in onder andere Utrecht, Amersfoort en Leeuwarden zijn belangrijke fragmenten van de stadswandeling bewaard gebleven. Ook nu vervullen deze groene zones een belangrijke recreatieve functie, wat onder meer te zien is aan de drukte tijdens mooie dagen.

Binnen het programma voor het aardrijkskunde-onderwijs sluit de stadswandeling aan op de thema's recreatie en herinrichting. Een docent kan in de les bijvoorbeeld middels dia's of kaarten aandacht besteden aan de stadswandeling. In die steden waar nog fragmenten van de stadswandeling bewaard zijn, kan deze ingepast worden in het omgevingsonderwijs. De docent kan een excursie over de stadswandeling in elkaar zetten, maar kan ook de leerlingen allerlei opdrachten laten uitvoeren op de stadswandeling. Daarbij kan gedacht worden aan het

karteren van het huidige ruimtegebruik op en om de stadswandeling of het observeren van het ruimtelijk gedrag op de stadswandeling (Naar: Van Gorp, 1998).

Andere elementen of structuren uit het stedelijk landschap 1850-1940 die zich laten gebruiken in het aardrijkskunde-onderwijs zijn:

- tuindorpen of tuinwijken (ruimtelijke ordening en inrichting, planning en volkshuisvesting);
- villawijken en villa's of herenhuizen langs de singels of aan de stationsas (segregatie, ruimtelijke ordening en inrichting, verkantoring);
- arbeiderswoonwijken (segregatie, volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en inrichting, planning, sanering, stadsvernieuwing en herinrichting);
- stations, spoorwegen, tramlijnen, havens en kanalen (mobiliteit, transport, locatiefactoren, ontstaan nationale infrastructuur);
- fabriekspanden en industrieterreinen (ont-

menging van functies, veranderende locatiekeuze, ruimtelijke ordening en inrichting, industrialisatie en deïndustrialisatie);

- warenhuizen of winkelpanden uit het begin van deze eeuw, gehele winkelstraten (cityvorming, herinrichting, mobiliteit).

De stadswandeling van Leeuwarden, aangelegd tussen 1825 en 1850 naar ontwerp van Roodbaard. De stadswandeling behoort tot het stedelijk erfgoed en is een belangrijk onderdeel van het stedelijk landschap. In de vorige eeuw werden de voormalige vestingwerken geslecht en in een aantal steden heringericht tot wandelgebied. Dit soort parken werd in de regel ontworpen in de Engelse landschapstijl en was vooral ingericht op de vergezichten die de voormalige vestingwerken boden. In eerste instantie waren deze en andere 19e eeuwse parken vooral voor de gegoede burgerij, die er aangenaam kon verpozen.

Het stedelijk landschap als geheel kan worden gebruikt als illustratie van de ontwikkeling van de (steden)bouwkunde, de planning, de volkshuisvesting en de ruimtelijke ordening en inrichting, van de economische ontwikkeling van de betreffende stad of Nederland als geheel, van de sociale en machtsverhoudingen, en van de huidige ontwikkeling binnen monumentenzorg en de zorg voor erfgoed. Bovendien is het mogelijk om aan de hand van het stedelijk landschappelijk erfgoed in te gaan op het proces van herinrichting (zowel voor de periode 1850-1940 als 1850-nu), dat een belangrijke positie in neemt binnen het aardrijkskunde-onderwijs.

NALATEN?

Gesteld werd dat er vanuit de historische geografie relatief weinig aandacht is voor het stedelijk erfgoed. Aangetoond werd dat het stedelijk erfgoed uit deze periode en de historische geografie elkaar wel degelijk iets te bieden hebben. Dit betekent echter niet dat er over de gehele lijn weinig aandacht is voor stedelijk erfgoed uit de periode 1850-1940: het is al lang geen onontgonnen terrein meer. Aandacht voor dit

erfgoed komt uit verschillende hoeken: vanuit disciplines als de bouwkunde, bouwkunst en architectuur, stedenbouwkunde en stedenbouwkunst, (stads)geschiedenis, stadsarcheologie en kunstgeschiedenis. Verder is er aandacht vanuit toepassingsvelden als het toerisme, de citymarketing, onderwijs en educatie en vanuit instituties als monumentenzorg en archeologische monumentenzorg. Zij kijken allemaal op eigen wijze naar het stedelijk erfgoed.

Dat er al aandacht is voor het stedelijk erfgoed uit de periode 1850-1940 vanuit andere disciplines dan de historische geografie, betekent niet dat de historische geografie dat dan maar moet nalaten. Het stedelijk erfgoed is ten eerste

Aaneengesloten herenhuizen aan de Oranjesingel in Nijmegen. Op de plaats van de geslechte vestingwerken werden aan het einde van de 19e eeuw brede boulevard aangelegd, waarlangs de welgestelde burgers aangenam konden wonen. Dit stedelijk erfgoed vertelt onder andere het verhaal van de segregatie in Nederlandse steden omstreeks 1900. Welgestelde burgers trokken weg uit de overvolle, ongezonde binnensteden en vestigden zich in 'villawijken' aan de rand van de stad.

een waardevolle bron bij historisch-geografisch onderzoek in of met betrekking tot de stad. Maar ook ten behoeve van het behoud en de bescherming van stedelijk erfgoed moet de historische geografie hieraan aandacht besteden. Zij kan namelijk door haar eigen manier van kijken naar het stedelijk erfgoed een waardevolle bijdrage leveren aan de inventarisatie en selectie van stedelijk erfgoed en de informatievoorziening daarover.

Wellicht dat voor het stedelijk erfgoed 1850-1940 de beste resultaten worden behaald wanneer de verschillende disciplines samenwerken. In Gouda worden dergelijke brede studies gedaan, de zogeheten cultuurhistorische analyses. Deze analyses brengen de geschiedenis van een gebied binnen de stad in kaart in samenhang met de traditionele schaal, maat, structuren, materialen en kleuren. De onderzoeksresultaten van het historisch onderzoek, historische geografie, archeologie en bouw- en architectuurgeschiedenis worden daarbij tot een geheel gesmeed (Van den Berg, 1999). Mijn oproep aan historisch-geografen luidt dan ook: Niet nalaten, wel samenwerken!

Urban heritage 1850-1940 and historical geography

Heritage refers to both what is being preserved or conserved (Ashworth, 1991). This article, focusing on the relation between heritage and historical geography, starts noting that historical geography and heritage are intimately linked. However, up till now, Dutch historical geography paid little attention to urban heritage. Two possible causes were identified: Dutch historical geography in general pays little attention to cities and urban phenomena and there is an overall lack of attention for urban heritage in the Netherlands. Using urban heritage as a source of information or as an object of research could change this. The conviction that historical geography can contribute much to the preservation and conservation of urban heritage and urban landscapes in particular is central to this article.

NOTEN

* De auteur wil graag dr R. van der Vaart bedanken voor het commentaar bij eerdere versie van de tekst.

- 1 Erfgoed Actueel is een bureau voor cultureel erfgoed en educatie, opgericht door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, als eerste stap ter verwezenlijking van de doelen uit de Cultuurnota 1997-2000 en de notitie Cultuur en School. Erfgoed Actueel moet een brug slaan tussen onderwijs(instellingen) en erfgoed(instellingen).
- 2 Al geven allerlei inventarisaties en selecties aan de hand van criteria, wegingsfactoren en cijfers de indruk dat de waarde van erfgoed objectief meetbaar is, dit kan niet meer zijn dan een schijnobjectiviteit. De keuze voor de criteria en wegingsfactoren is namelijk net zo goed subjectief.
- 3 Het taalgebruik verschilt niet zo zeer van de hedendaagse taal, we zijn deels uit eigen ervaring nog bekend met deze periode, er is veel achtergrondinformatie over deze periode die kan helpen bij de interpretatie van het erfgoed en het erfgoed is niet zo kwetsbaar dat het niet aangeraakt mag worden. In de meeste archieven liggen uit de periode 1850-1940 de originele stukken (bouwtekeningen, bouwvergunningen, adresboeken etc.) ter inzage.
- 4 Ook deze invulling van het begrip is niet geheel eenduidig. Niet alles wat zich fysiek in de stad bevindt heeft er ook echt betrekking op en omgekeerd bevindt niet alles wat wel betrekking heeft op de stad zich daadwerkelijk in de stad.
- 5 Het landschap is een dynamisch geheel. Het landschap zoals we dat nu zien is het gevolg van een continue wisselwerking tussen mens en natuur (levend en niet-levend) (Haartsen, 1998). De keuze voor een bepaalde periode zou in het uiterste geval kunnen leiden tot bevrozing van het landschap, of tot het behoud van alleen elementen uit deze periode, waardoor een historisch landschap ontstaat dat nooit bestaan heeft. Toch staat hier het landschap uit de periode 1850-1940 centraal en die keuze kan verantwoord worden door te wijzen op het gebrek aan aandacht dat dit landschap lange tijd gehad heeft.

- 6 Informele educatie beslaat alle georganiseerde vormen van onderwijs en vorming aan volwassenen, niet-formele educatie omvat alle voorlichting met een educatieve component.
- 7 Onder formele educatie wordt verstaan het bij de wet verplichte en direct daarop aansluitende onderwijs aan jongeren.

LITERATUUR

- ASHWORTH, G.J. (1991). *Heritage planning Conservation as the management of urban change*. Geopers, Groningen.
- BEENAKKER, J.J.J.M. (1989). *Historische geografie: landschap en nederzetting*. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis. De Walburg Pers, Zutphen.
- BERG, B. VAN DEN (1999). *De bescherming van het cultureel erfgoed, monumentenzorg in Gouda*. In: *Architectuur Lokaal* 23, april 1999.
- ERFGOED ACTUEEL EN SLO (1999). *Schatkamers voor scholieren*. Sdu, Den Haag.
- FOWLER, P.J. (1992). *The past in contemporary society Then, Now*. Routledge, London.
- GORP, B.H. VAN (1998). *Transformatie en uitbreiding, integratie van stadshistorische geografie in de aardrijkskunde*. Doctoraalscriptie Geografie voor Educatie, Universiteit Utrecht.
- HAAN, J. DE (1997). *Het gedeelde erfgoed. Het culturele draagvlak 3*. Sociaal Cultureel Planbureau, Rijswijk.
- HAARTSEN, A. (1998). *Nederlandse cultuurlandschappen van internationale betekenis*. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 98/3.
- LOWENTHAL, D. (1985). *The past is a foreign country*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LOWENTHAL, D. (1998). *The heritage crusade and the spoils of history*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KLOK, R.H.J. EN J.A.J. VERVLOET (1983). *Pleidooi voor de bescherming van cultuurhistorische of historisch-landschappelijke structuren*. In: *Bulletin KNOB* 82/1.
- MARREWIJK, D. VAN (1998). *Landschappen van wereldformaat*. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 98/3.
- NIJHOFF, E. (RED.) (1996). *Industrieel erfgoed. Nederlandse monumenten van industrie en techniek*. Teleac/NOT & Immerc.
- OCKERS, B. (RED.) (1996). *Gids Nederlands Openluchtmuseum. Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem*.
- OTTEN, G. (1999). *Tramlijnen en stedenbouwkundige ontwikkeling tussen 1870 en 1914*. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 99/1.
- PATER, B. DE (1989). *Van land met steden naar stedenland*. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 89/2.
- PRINS, L. (1991). *Het Monumenten Inventarisatie Project: de ruimtelijke ontwikkeling tussen 1850 en 1940 onder de aandacht gebracht*. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 91/3.
- PFLUG, M. (1999). *Jonge bouwkunst in de 21ste eeuw*. In: *Architectuur Lokaal* 23, april 1999.
- RENES, H. (1999). *Landschap en regionale identiteit*. In: *Geografie* 8/2.
- RENES, H. (1997). *GKHC collegereeks en dictaat*. Universiteit Utrecht.
- VAAKT, R. VAN DER (1997). *ISGE collegereeks en dictaat*. Universiteit Utrecht.
- VERVLOET, J.A.J. (1998). *Rondgang langs de sociale geografie. Historische geografie zoekt samenwerking*. In: *Geografie* 7/4.
- VESTERS, P. (1999). *Historische structuren in de ruimtelijke ordening. Van monumentenzorg naar cultuurhistorie*. In: *Architectuur Lokaal* 23, april 1999.